

4. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки. – Полтава, 1914.
5. Клименко Т.А. Економічний розвиток Черкащини в XIX ст. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 9. – К., 2007.
6. Мельниченко В.М. Моя Черкащина. – Черкаси: “Вертикаль”, 2006.
7. Основа. – 1861. – Січень.
8. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – Санкт-Петербург, 1873.
9. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1889.
10. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.). – Москва: Наука, 1969. – 394 с.
11. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. XV.
12. Военно статистическое обозрение Российской империи. Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 10. – Ч. 1.
13. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

Аннотация. *Клименко Т.А. Сельскохозяйственное производство на Черкащине во второй половине XIX века. Данная статья представляет собой попытку раскрыть круг вопросов связанных с экономическим развитием Черкасского региона и состоянием крестьянских хозяйств во второй половине XIX ст.*

Ключевые слова: *сельскохозяйственное производство, Черкащина, вторая половина XIX века*

Summary. *Klymenko T.A. Agricultural Production in Cherkasy Region in the Second Half of the XIX Century. The article represents an attempt of the author to highlight a range of questions connected with the economical development of Cherkasy region, situation of agricultural estates in the second half of 20th century.*

Key words: *agricultural production, Cherkasy region, second half of the XIX century*

Надійшла до редакції 21.04.2009 р.

Затверджена до друку 02.07.2009 р.

УДК 724.43(477)“19”

Н.Д. Муренць

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛІВ УАПЦ ФОРМАЦІЇ 1920-х рр.

Здійснено аналіз соціального (правового та матеріального) становища священнослужителів УАПЦ 1920-х рр. Будуючи свої міркування на основі архівних матеріалів та з урахуванням думки фахівців з цієї тематики, дослідниця з'ясувала, що високий авторитет кліру значною мірою визначався бажанням українських людей мати саме “народну” церкву.

Ключові слова: *УАПЦ, автокефалія, клір, священник, парафія*

Сьогодні в церковному житті України, незважаючи на значні позитивні (демократичні) зміни, що відбулися в останні два десятиліття, спостерігаємо досить складну ситуацію. Багато в чому непевне становище зумовлено почасти наслідками діяльності радянської влади щодо тривалого проведення активної антирелігійної політики, яка значно послабила позиції церкви в нашому суспільстві. Це актуалізує і спонукає раз по раз повертатися до проблеми історичного досвіду взаємин кліру й парафіян.

Історіографія православ'я в Україні у XX ст. представлена низкою оригінальних праць. До цієї тематики зверталися, зокрема, Б. Андрусин, В. Пашенко, А. Киридон, І. Преловська, С. Білокінь, Н. Шип, А. Зінченко, О. Ігнатуша, Т. Євсєєва та ін. Торкаючись тематики Української автокефальної православної церкви, вони здебільшого приділяли увагу її інституційному становленню, стосункам із владою, міжконфесійним суперечкам. Із метою розширення та поглиблення дослідницького процесу, авторка статті ставить завдання докладніше розглянути історичні передумови виникнення та становлення УАПЦ, зосередивши основну увагу на соціальному (правовому та матеріальному) становищі священнослужителів.

Нагадаємо, що в Наддніпрянській Україні (складовій Російської імперії) до революційних подій 1917 р. православне духовенство становило окрему верству населення, яка мала низку станових привілеїв. Священнослужителі, окрім функцій церковного характеру, виконували обов'язки чиновників і законовчителів. Ще вони обиралися до Державної Думи, працювали в земствах, нарівні з міщанами були залучені до участі у міському самоврядуванні [1, 165].

Ситуація кардинально змінилася після встановлення радянської влади, яка безапеляційно оголосила церкву “найміцнішою зі всіх цитаделей старого ладу” [2, 8]. Проголошення “Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви” знаменувало початок широкомасштабної боротьби з нею. Після ратифікації більшовицьким режимом в Україні вищезазначеного нормативного акту, усі банківські рахунки релігійних громад було закрито. Також заборонено викладання релігійних віровчень у державних, громадських і приватних навчальних закладах [3, 9]. Усе це було продовжено й закріплено в Конституції УСРР 1919 р., яка формально узаконила ці принципи. Принагідно зазначимо, що монахів, духовних служителів церков і релігійних культів було позбавлено виборчих прав [4, 50].

Циркуляром НКЮ від 27 серпня 1921 р. колишні церковні й монастирські землі “перейшли без всякого викупу в користування всього українського народу”. Служителів культів, які “живуть на нетрудові доходи, на засоби, що добувають шляхом експлуатації релігійних повір'їв”, було названо суспільними паразитами з усіма логічними в таких випадках наслідками [7, 31]. Псаломщикам, священикам та іншим представникам духовенства дозволили користуватися землею тільки в тих випадках, коли вони мали власні ґрунти в кількості, яка не перевищувала потреби трудової норми, тобто її можна було обробляти власною працею, не застосовуючи працю найману.

Матеріальне становище релігійних громад ще більше погіршилося в 1923 р, коли циркуляром НКЮ від 4 липня майно церковних об'єднань – будинки, землі, угіддя, що прилягали до храмових приміщень – влада націоналізувала [7, 133]. Для послаблення авторитету священнослужителів серед населення було видано циркуляри про ліквідацію церковного розлучення (від 30 серпня 1921 р.) та про скасування церковної метрикації (від 11 серпня 1921 р.) [7, 11–14].

У 1923 р. інструкцією НКЮ і НКВС “Про порядок реєстрації релігійних товариств” було значно ускладнено процес утворення і діяльності релігійних громад. Згідно Адміністративного кодексу УСРР, прийнятого в 1927 р., радянська влада заборонила виконання релігійних обрядів і церемоній у державних та громадських установах і зберігання в них будь-яких культових предметів (окрім тих, що, на думку чиновників, становили мистецьку або історичну цінність). Уже традиційно було заборонено викладання релігійного віровчення в усіх навчальних і виховних закладах. Збережено було й положення, за яким релігійні громади позбавлялися прав юридичної особи. Молитовні будинки та культове майно і надалі залишалися державною власністю [3, 118].

Конституція УСРР 1929 р. продовжила та закріпила антицерковну політику більшовиків. Як і в Конституції 1919 р., священнослужителі всіх релігійних культів не отримали виборчого права, хоча свобода релігійних переконань і антирелігійної пропаганди визнавалася [5, 205]. Проте, з огляду на те, що церкву та її служителів режим позиціонував як “вірних слуг капіталізму та імперіалізму” [6, 2], то, зрозуміло, значно ширшої підтримки з боку держави здобув напрямок антирелігійної пропаганди.

У “Тезах із антирелігійної пропаганди”, прийнятих Пленумом ЦК КП(б)У 23 червня 1923 р. і остаточно затверджених Політбюро 13 липня 1923 р., антирелігійна робота розподілялася за трьома напрямками: 1) антирелігійні дії і питання внутрішньоцерковні; 2) широка природничо-наукова просвітницька робота; 3) антирелігійна пропаганда, спрямована на викриття релігійних забобонів, обрядів і культу [3, 11]. Тут же відмічалось, що в антирелігійній роботі потрібно вдало використати церковний розкол. У цьому ж документі було чітко окреслено ставлення влади до кожної течії. Отак, стара тихонівська церква визначалася як група, що об'єднує навколо себе інтелігенцію монархічного спрямування, ворожу радянській владі. Зазначено, що обновленці (“Жива Церква”) займають лояльну позицію. Автокефалісти – це частина української інтелігенції (професорів, юристів, вчителів) “шовіністично-петлюрівського” характеру. Група “Братство “Жива Церква” (БОУАПЦ), яка виділилася із УАПЦ, вважалася, подібно обновленцям, такою, що лояльно відноситься до радянської влади. Зважаючи на окреслену ситуацію, обновленці і “Братство “Жива

Церква” були визначені найбільш прийнятними. Більше того, вирішили укріпити ці групи за рахунок “старої російської” і “петлюрівсько-автокефальної” церков [2, 13].

Як бачимо, відносини УАПЦ із промосковською владою ускладнювалися її національним спрямуванням. Проте, саме це сприяло її поширенню визнання серед громадськості, пересічних парафіян. У доповіді про становище церкви в Україні зазначалося, що в “розвитку автокефалізму важливу роль відіграє проведення богослужіння на зрозумілій для мас українській мові, особливо для селян” [2, 30].

У “Доповідній записці про діяльність УАПЦ в Україні” від 15 жовтня 1925 р. церква визначалася більше політичним угрупованням, ніж релігійним. Автокефальних ієрархів було класифіковано як “колишніх політичних діячів шовіністичних формувань від СФ-ів до Петлюрівщини і Гетьманщини”. Вони начебто використовували церкву як засіб для створення самостійної України. А головними прошарками населення, що підтримують липківців, названо “виключно шовіністично налаштовані міщани і українська інтелігенція, які вбачають в УАПЦ базу для об’єднання всіх сил для створення при допомозі церкви самостійної України” [8, 1,2].

Проте звичайні парафіяни не розглядали УАПЦ як політичну організацію. Для людей важливим було впровадження рідної мови у проведеннях служб Божих і відновлення давніх традицій українського православ’я. Національний рух, що виник в Україні після Лютневої революції 1917 р. швидко поширився на церковну сферу. Це яскраво продемонстрували єпархіальні з’їзди весною і влітку 1917 р., на яких були вироблені програмні заходи, що стосувалися вимог автокефалії, статусу “вільної” Української православної церкви. Чільне в них місце займало відродження української мови в богослужінні, в усіх навчальних закладах, у видавничій сфері [9, 67]. Ці ініціативи не отримали подальшого розвитку після приходу більшовиків.

Рух за українізацію церкви активно відновився у 1919 р., що свідчило про популярність цієї ідеї серед населення. У березні було засновано першу українську церковну громаду та відправлено першу літургію українською мовою. Національно-церковний рух набував усе більшого поширення. Це зумовило проголошення автокефалії Української православної церкви на Церковному Соборі Київщини 5 травня 1920 р. А 14 жовтня 1921 р. на Всеукраїнському Православному Соборі відбулася відома висвята єпископату та обрання митрополитом Василя Липківського.

Відродження церкви, заснованої на національних засадах, із власним єпископатом і українською мовою богослужбових відправ, викликало надзвичайний ентузіазм серед православних українців у всій країні. Він вилився в українізацію церков, збільшення кількості священнослужителів.

Н. Полонська-Василенко наводить дані про утворення в той час понад 2000 парафій і висвяту 1657 священиків [10, 98]. В. Потієнко називає цифру понад 3000 кліриків [11, 60]. Загалом же, статистичні дані про УАПЦ дуже суперечливі, бо вони були підготовлені або церквою, або ще “кон’юнктурнішою” державою. Завбачливий аналіз дозволяє стверджувати, що на початку 1924 р. до УАПЦ у 1100 парафіях належало близько 30 єпископів, 1500 священиків і дияконів [12, 30,31; 13, 18].

Різну інформацію дослідники подають також і стосовно кількості парафіян УАПЦ. Отак, Б. Зальмон стверджує, що в період найбільшого піднесення автокефального руху (1924–1925 рр.), близько шести мільйонів людей стали прихильниками УАПЦ [14, 103]. О. Ігнатуша у своєму дисертаційному дослідженні наводить дані, що кількість дорослого віруючого населення досягала 1,5–2 млн осіб. Загалом же, УАПЦ стала третьою за кількістю парафій церквою в Україні (після тихонівської та обновленської), що підтверджує широку підтримку її населенням.

Звичайно, сприйняття УАПЦ, яка руйнувала устої традиційної церкви, було неоднозначним. Це демонструють протоколи з’їздів, спогади священиків та інші документи. Так, цікаві дискусії з приводу впровадження української мови в богослужіннях, відображені в архівних матеріалах. Прихильники автокефалії стверджували, що “зараз люди нічого не розуміють з того, що читається на слов’янській мові”. Лунали тези про українізацію церкви як засіб до поновлення церковного життя і підвищення релігійності. Наголошувалося, що “автокефалія... вирве церкву з рук єпископських і передасть до рук народу” [15, 10]. Траплялися й інші судження. Зокрема, один із парафіяльних священиків порівнював критичне відношення з’їзду до єпископату з неповажним відношенням Ноевого сина Хама до свого батька.

Цікаву інформацію подає “Історія Різдво-Богородичної парафії с. Івангорода”. Один із учасників показової Служби українським священиком згадує: “...Диво оно... глянь... дякон... де ж його волосся, де ряса? ...Дзвін і увійшов нарешті давно бажаний (священик. – Н. М.). Глянь! Мало не на всю церкву крикнула бабуся, піп у рясі і хреста он несе... А казали? Та що казали? Мало чого не наговорять про людину...” [16, 42].

Такі показові Служби ламали негативний імідж “самосвятів”, як їх називали тихонівці та обновленці. Священнослужителям УАПЦ доводилося проводити величезну роботу в справі поширення автокефалії в Україні. Попри всі перешкоди, вони своїми проповідями, службами українською мовою залучали в лоно своєї церкви дедалі більше вірян.

Конфліктним моментом у сприйнятті пересічними парафіянами священиків УАПЦ було висвячення єпископату шляхом рукопокладення на Першому Всеукраїнському Соборі. Опоненти церкви стверджували, що служби та обряди, проведені представниками автокефальної церкви не несуть в собі Божої благодаті, бо духовенство отримало сан не канонічним шляхом. На свій захист вони апелювали до практики перших християнських соборів, на яких саме шляхом хіротонії проходила висвята в сан.

Певної критики УАПЦ зазнавала за право отримувати архієрейський сан одруженим єпископам і мирянам, за дозвіл білому духовенству вступати в повторний шлюб, а також за можливість у позабогослужбовий час носити цивільний одяг та стригти волосся.

Отже, попри всі дорікання в недотриманні канонів православ’я, УАПЦ 1920-х рр. стала важливою віхою у збереженні та укріпленні національної самоідентифікації значної частини населення УСРР. Саме зважаючи на цю особливість церкви, вона й зазнала найбільш широкомасштабних переслідувань з боку радянської влади, які привели, урешті-решт, до вимушеної “самоліквідації”. Проте виникнення і діяльність УАПЦ вказаного періоду стала яскравим виявом того, що сама ідея “народної” церкви була притаманна значній кількості населення. Її підтримали представники різних верств: селян, робітників, інтелігенції, і, що особливо важливо, самого духовенства. Збільшення кількості парафіян нової церкви свідчило про те, що УАПЦ, окрім суто релігійних потреб, давала можливість для реалізації національних устремлінь, наскільки це було можливо в той період.

Література

1. Надтока Г.М. Православна церква в Україні. 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. – К., 1998.
2. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 772.
3. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / За ред. О. Миронка, І. Усенка. – К.: ІДП ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.
4. Собрание советских конституций и конституционных актов. – Харьков: НЮ УССР. – 1928. – 211 с.
5. Історія української конституції. – К.: Право, 1997. – 443 с.
6. Еленін В. Релігія – орудіє мирового імперіалізму // Безбожник. Однодневная газета Одесского союза “Безбожников”. – 1927. – Апрель. – С. 2.
7. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р. 186. – Оп. 1. – Спр. 39.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2007.
9. Гудима А. Єпархіальні з’їзди 1917 р. про українізацію церкви. // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3–8 травня 1995 р.). – Львів, 1996. – С. 66–68.
10. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен, 1964. – 125 с.
11. Потієнко В. Відновлення ієрархії УАПЦ. – Новий Ульм: ВЦУ УАПЦ, 1971. – 66 с.
12. Мартирологія українських церков. – У 4-х т. – Т. 1. Українська православна церква / Упоряд. О. Зінкевич, О. Воронин. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1987. – 1207 с.
13. Ігнатуша О.М. Українська Автокефальна Православна церква (1917–1930 рр.): Автореф... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 1993. – 20 с.
14. Зальмон Б. Православ’я в Україні (1917–1938) // Укр. істор. журнал. – 2000. – № 3. – С. 120–129.
15. ДАЧО. – Ф. Р. 442. – Оп. 1. – Спр. 8.
16. Там само. – Спр. 48.

Аннотація. *Муренец Н.Д. Социальное положение священнослужителей УАПЦ формации 1920-х гг. Произведен анализ социального (правового и материального) положения священнослужителей УАПЦ 1920-х гг. Строя свои размышления на основе архивных материалов и с учетом мнения специалистов по этой тематике, исследовательница выяснила, что высокий авторитет клира в значительной мере определялся желанием украинских людей иметь именно “народную” церковь.*

Ключевые слова: УАПЦ, автокефалия, клир, священник, приход

Summary. *Mudrenets N.D. Social position of UAOC priests of 1920th formation. The analysis of social (legal and financial) position of UAOC priests of 1920th. Basing own meditation upon archive materials and considering opinion of the best experts of this field, the researcher found out that high priority of the clergy was to a large degree predetermined by longing of Ukrainian people for “popular” church.*

Key words: UAOC, autocephalia, clergy, priest, parish

Надійшла до редакції 20.05.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.

УДК 94(47+57)“19”:334

Н.І. Земзюліна

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В 20-х рр. ХХ ст.: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Актуальність дослідження зумовлена дискусійністю питань, пов'язаних із аграрною історією. У публікації, на прикладі соціально-економічного та правового становища кооперації, зроблена спроба показати характер взаємовідносин радянської влади та українського селянства в період НЕПу.

Ключові слова: кооперація, НЕП, радянська влада, українське селянство

Сучасні трансформаційні процеси в суспільному житті України стимулюють зростання інтересу як дослідників-фахівців, так і широкого загалу до особливостей перебігу економічних, правових, соціальних перетворень, що мали місце в минулому української спільноти. Вочевидь 20–30-ті рр. ХХ ст. були найтрагічнішою сторінкою модерної української історії та ще й завуальованою і спотвореною радянською наукою.

Значні господарські успіхи в перші роки радянської влади (не враховуючи період 1919–1921) довели принципову можливість швидкого економічного прогресу суспільства, побудованого на засадах громадської ініціативи, приватної власності на засоби виробництва, безпосередньо на землю. Попри наявність ґрунтовної історіографії з цієї проблематики, незаангажованих ідеологічно робіт не так уже й багато. Підтвердженням цьому слугує думка одного з неординарних сучасних дослідників О. Михайлюка: “Цілком слушно в літературі відзначається, що без усвідомлення теоретичних поглядів більшовиків з аграрно-селянського питання, без розуміння їх практичних новацій, експериментів і пошуків не можливо зрозуміти їх взаємини з селянством, процес становлення радянської влади на селі. Та при цьому часто спрощено трактуються погляди більшовиків щодо селянства. Досить розповсюдженні зараз твердження, що ідеї більшовиків з аграрного питання ніколи не відповідали життєвим потребам селян, теорія більшовизму буцімто трактувала селянина саме як політичного ворога революції, вирішення проблеми взаємин з селом бачилось владою у простому придушенні селянства, що повністю вкладалося в усі більшовицькі теоретико-ідеологічні схеми, а каральна політика розглядалась як єдино можлива в справі встановлення контролю над українським селом...” [1, 207].

Як зазначалось вище, історіографія питання достатньо солідна, тому назвемо лише деякі сучасні дослідження. Це праці П.П. Панченка [2], О.І. Ганжі [3], В.В. Калініченка [4], С.В. Кульчицького [5], В.М. Смірнова [6], В.І. Марочка [7]. Уваги заслуговує доробок російських вчених В.М. Куликова, В.П. Данилова, Ю.А. Воробйова, Н.В. Теплова [8]. Безперечно, однією з базових робіт є монографія С.В. Кульчицького, С.Р. Ляха, В.І. Марочка, в якій проаналізовано соціально-економічні процеси в житті сільського населення “непівської” України [9]. Досвіду сільськогосподарської кооперації цього періоду приділено увагу в дослідженнях представників нової генерації істориків, зокрема К.В. Філіппова, С.М. Бичечка та ін. [10]. Регіональним аспектам проблеми присвячено окремі праці І.Г. Шульги, П.С. Григорчука, О.А. Мельничука [11].